

Pojetí marxistické sociologie jako samostatné nefilosofické společenské vědy bylo v marxistické literatuře poprvé formulováno a náležitě zdůvodněno právě v Bulharsku. Bylo to provedeno již před čtvrt stoletím vynikajícím bulharským marxistickým filosofem akademikem Todorem Pavlovem v prvním bulharském vydání jeho velké práce *Teorija na otryaženieto* (Teorie odrazu). V tomto svém dile Todor Pavlov nejen vyslovil, ale i odůvodnil názor, že zatímco historický materialismus, má filosofický charakter, je neoddělitelnou součástí marxisticko-leninské filosofie, je marxisticko-leninská sociologie nejobecnější nefilosofickou vědou o společnosti, která má za předmět výzkum „struktury a strukturální zákonitosti společnosti“.¹

Proto tedy, když v průběhu přehodnocování některých hodnot započatého ihned po XX. sjezdu KSSS i v oblasti marxistické vědy o společnosti vyvstala otázka skutečného charakteru a předmětu historického materialismu, a když ve spojení s tím se nevyhnutelně stala aktuální i otázka marxistické sociologie a konkrétních sociologických průzkumů, nebyly tyto problémy pro bulharské marxistické teoretiky nijak nové. Sice jen zčásti, avšak přece jen i této skutečnosti lze děkovat za okolnost, že u nás diskuse o předmětu, charakteru a vzájemných vztazích historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie proběhla s jistými zvláštnostmi. Abstrahujeme-li od některých druhořadých nuancí, soustředily se v procesu diskuse o výše uvedených otázkách názory u nás zastoupené konec konců na dvě hlavní, navzájem protichůdná pojetí.

Podle prvního z těchto pojetí splyvá marxistická sociologie (která má za před-

mět zkoumání společnosti a obecné zákony jejího vývoje) s historickým materialismem, jenž má filosofický charakter a představuje součást marxistické filosofie. Vědecký komunismus má však za předmět obecné zákonitosti socialistické revoluce a budování socialismu a komunismu; je třetí součástí marxismu-leninismu a nemá ani filosofický, ani sociologický charakter.

Podle druhého pojetí má historický materialismus filosofický charakter a je neoddělitelnou součástí marxistické filosofie. Marxistická sociologie je samostatnou nefilosofickou společenskou vědou, jejímž jádrem je vědecký komunismus. Vědecký komunismus má tudíž sociologický, nefilosofický charakter — začíná se do marxistické sociologie, zabývá se sociologickými problémy přechodu od kapitalismu ke komunismu a sociologickými problémy budování a vývoje komunistické společnosti.

První ze dvou hlavních zde načrtnutých pojetí sporné otázky mělo v tisku jen nepatrný ohlas a nedostalo se mu odpovídajícího a podrobnějšího odůvodnění.

Naproti tomu druhé pojetí bylo u nás řadou marxistických teoretiků důkladně a s použitím pádných argumentů obhajováno. Nejsoustavnější a nejpřesvědčivější vědeckou obhajobou a konkretizací tohoto pojetí provedl a k dalšímu jeho rozvoji přispěl universitní profesor Živko Ošavkov — nejdříve ve své práci *Istoričeskijat materializam i sociologija* (Historický materialismus a sociologie),² napsané speciálně za tímto účelem, a později v několika studiích a statích uveřejněných v *Izvestija na Instituta po filosofija pri Balgarskata akademija na naukite* a v periodickém tisku.

¹ Todor Pavlov: *Teorija na otryaženieto*, „Narizdat“, Sofia 1947, str. 353. — Pozn. překl.: Viz i Todor Pavlov, *Teória odrazu*, Slovenská akadémia vied a umení, Bratislava 1951, str. 344 (kapitola piata, *Filozofia a sociologia*): „No, úloha vedy o spoločnosti... je práve vo

výskume tejto štruktúry a štruktúrnej zákonitosti spoločnosti.“

² Viz Živko Ošavkov: *Istoričeskijat materializam i sociologija*, Izdateilstvo na BAN, Sofia, 1958, 291 stran.

V těchto publikacích Ž. Ošavkova je rozvinuto pojetí sociologie jako nejobecnější nefilosofické vědy o společnosti, která má za předmět obecné specifické zvláštnosti společnosti, její obecnou strukturu i strukturální změny, a obecné (sociologické) zákony společenského vývoje, tj. zákonitě vzájemné působení hlavních oblastí nebo stránek společenského života — ekonomiky, politiky, práva, morálky, umění, způsobu života atd. v procesu jejího vývoje. Jiné společenské vědy jsou zkoumány jako vědy mající za předmět specifické zvláštnosti, strukturu a zákony vývoje té či oné oblasti nebo stránky společenského života. Vědecký komunismus nemá filosofický charakter. Je to nefilosofická společenská věda, ne však druhu politické ekonomie, etnografie, jazykovědy, etiky apod., ježto jeho předmětem není ten či onen společenský jev nebo ta či ona stránka života společnosti (to jsou předměty uvedených nefilosofických společenských věd). Předmětem vědeckého komunismu je struktura, vzájemný vztah rozličných stránek a obecných zákonů vývoje celé kapitalistické společnosti a její přechod k socialismu a komunismu, jakož i struktura a vzájemný vztah různých stránek a obecných zákonů vývoje socialismu a komunismu. Z toho důvodu má vědecký komunismus sociologický charakter. Jinými slovy, vědecký komunismus je především a hlavně sociologií kapitalismu a socialismu, přechodu kapitalismu ke komunismu. Se zřetelem k tomu představuje vědecký komunismus hlavní obsah, jádro marxisticko-leninské sociologie.

Poněvadž hlavní úlohou marxisticko-leninské sociologie je objevovat obecné zákony společensko-historického vývoje a zdůvodňovat zákonitý charakter vývoje společnosti od kapitalismu k socialismu, je to věda, která by si mohla nejméně dovolit zásadní ideologické kompromisy. Metodologickým základem rozpracování marxisticko-leninské sociologie je historický materialismus (rozumí se, že v nedílném spojení s dialektickým materialismem).³

Takto v nejobecnějších rysech načrtnuté chápání marxistické sociologie a jejího vztahu k historickému materialismu, vědeckému komunismu a ostatním společenským vědám získává u nás v posledních letech stále víc a více půdy. Možno klidně říci, že v naší zemi je dnes toto pojetí sdíleno všemi pracovníky, kteří se zabývají teorií a praxí konkrétních sociologických průzkumů. Ačkoliv má stále ještě své odpůrce (hlavně mezi teoretickými pracovníky-marxisty, především filozofy, kteří se nezabývají konkrétními sociologickými průzkumy), skutečností je, že diskuse o těchto problémech v tisku značně utichly, když bylo praxi konkrétních sociologických průzkumů více méně ponecháno, aby řekla své vážné slovo také ke sporu kolem diskutovaného problému předmětu, charakteru a vzájemného vztahu marxistické sociologie, historického materialismu, vědeckého komunismu a ostatních společenských věd.

Co lze říci o konkrétních sociologických výzkumech u nás? Z historického hlediska nemají konkrétní sociologické průzkumy v Bulharsku žádnou tradici. Rozumí se, že už v kapitalistickém Bulharsku bylo vykonáno nemálo různých konkrétních průzkumů společenské skutečnosti; později byla ovšem provedena řada rozličných konkrétních průzkumů společenské skutečnosti zvláště za éry lidové vlády, a to jak ze strany státních orgánů, tak i (řidčeji) ze strany vědeckých institucí a jednotlivých vědeckých pracovníků-ekonomů, pedagogů, etnografů, právníků aj. Avšak všechny podobné průzkumy bez výjimky postrádaly sociologický charakter. Byly to ekonomické, demografické, statistické aj. průzkumy jednotlivých objektů, prováděné přitom často individuálně a spontánně, takřka bez použití moderních matematických a jiných metod.⁴

Po vítězství socialistické revoluce v Bulharsku se začaly vytvářet příznivější podmínky pro rozvoj společenských věd. Přiměřeně stupni svého vývoje a konsolidace napomáhaly jednotlivé společenské vědy straně v jejím úsilí o realizaci společenského rozvoje v Bulharsku cestou socia-

³ Viz Živko Ošavkov, op. cit., str. 217, 219, 261 aj.

⁴ Rozsahem omezený byl i svého času jediný speciální sociologický konkrétní průzkum způsobu života a psychologie bulharského lidu, provedený individuálně v těžkých podmínkách fašismu mladým, nadšeným a talentovaným bulharským marxistickým sociologem Ivanem Chadžijským, který

hrdině padl jako dobrovolník ve vlastenecké válce proti hitlerovskému Německu na podzim r. 1944. (Viz Ivan Chadžijski, *Rit i duševnost na našija narod* [Způsob života a psychologie našeho lidu] Sofie, Izdatelstvo „Chemus“ 1945.)

lismu na vědeckém základě. I sama strana aplikovala tvůrčím způsobem marxismus-leninismus ve shodě s konkrétními podmínkami v našem státě jednak využíváním výsledků různých společenských věd za tímto účelem, jednak shromažďováním ohromného faktického materiálu. Naneštěstí však v době kultu osobnosti nebyla tato činnost strany a společenských věd ani dostatečná, ani na potřebné úrovni. Příliš trpěla subjektivismem a dogmatismem. A o konkrétních vědeckých sociologických průzkumech tehdy nemohlo být ani řeči.

Jako ve všech socialistických státech, tak i v naší zemi vznikly podmínky k zahájení konkrétních sociologických průzkumů teprve po XX. sjezdu KSSS; v našem státě k tomu došlo speciálně po historickém Dubnovém zasedání ÚV BKS r. 1956. Pod blahodárným vlivem usnesení XX. sjezdu KSSS a Dubnového zasedání ÚV BKS vyvstala u nás v průběhu teoretické diskuse o charakteru, předmětu a vzájemném vztahu historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie nutně otázka konkrétních sociologických průzkumů. Naštěstí nezabránily názorové rozdíly v teoretickém sporu o otázce historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie většině zastánců správných hledisek dosáhnout shody v otázce potřeby a užitečnosti konkrétních sociologických průzkumů. Tím spíše, že sama strana zaujala svého času ke konkrétním sociologickým a ostatním sociálním výzkumům vyhraněné kladné stanovisko, poněvadž jsou jednou z hlavních forem tvůrčího rozvoje příslušných společenských věd v podmínkách socialismu a jsou pro praxi budování komunistické společnosti životně nezbytné, neboť toto budování se nemůže dít jinak než plánovitě, na vědeckém základě. Stačí jen připomenout skutečnost, že na osmém sjezdu BKS (roku 1962) první tajemník ÚV Todor Živkov silně zdůraznil nutnost vytvoření ještě příznivějších podmínek pro konkrétní sociologické průzkumy v našem státě.⁵

Za takovéto situace začala řada marxistů pracujících především v oblasti his-

torického materialismu projevoval stále živější zájem o teorii a praxi konkrétních sociologických průzkumů. Především se jejich úsilí zaměřilo na teoretické vysvětlení otázek vztahujících se k nutnosti, předmětu, metodologii, metodice a organizaci konkrétních marxistických sociologických průzkumů socialistické skutečnosti v našem státě. V souvislosti s tím začali úporně studovat zkušenosti klasiků marxismu v oboru sociologických průzkumů a generalizací. Podle možnosti byly prostudovány také zkušenosti ze sociologických průzkumů provedených v některých socialistických státech, především v SSSR, v Polsku a v Československu. Velká pozornost byla věnována statistické teorii a praxi a zvláště matematické statistice, a ve spojení s tím i teorii pravděpodobnosti. Provedeno bylo také zvláště ní zhodnocení zkušeností buržoazních empirických sociologických průzkumů z pozic marxismu-leninismu, atd.

Je samozřejmé, že k tomu nedošlo náraz, ale během několika let. Důležitou roli v tomto procesu hrála celostátní sociologická porada na podzim roku 1961, organizovaná Sociologickou společností v Lidové republice Bulharské a Filosofickým ústavem BAV. Byla věnována projednání otázek metodologie, metodiky a organizace sociologických průzkumů. Na této poradě byly z dosavadních diskusí vyvozeny závěry, přičemž byla odhalena a silně kritizována metodologická nesprávnost buržoazních sociologických průzkumů a byly zobecněny zkušenosti ze sociologických průzkumů v Bulharsku a v ostatních socialistických státech. Proto měla porada velký význam pro úsilí o vhodnou organizaci a správné provádění sociologických průzkumů na vysoké filosofické a metodologické úrovni.

Tak byly vytvořeny teoreticko-metodologické předpoklady pro rozvíjení sociologických průzkumů v našem státě.

* * *

V Bulharsku nebyly dosud zřízeny samostatné vědecké instituce pro sociologii a sociologické průzkumy.

⁵ Todor Živkov, *Otčet na Centralnija komitet na Balgarskata komunističeska partija pred Osmija kongres na Partijata* (Zpráva Ústředního

výboru Bulharské komunistické strany Osmému sjezdu strany) Izdatelstvo na BKP, Sofia 1962, s. 191.

Metodologickým střediskem sociologických průzkumů v našem státě se stalo oddělení historického materialismu ve Filosofickém ústavu BAV. Vede je profesor Živko Ošavkov. V rámci oddělení historického materialismu byla organizována skupina pro vědecký komunismus (šest vědeckých pracovníků, čtyři vědeckí techničtí pracovníci, dva aspiranti), která se speciálně zabývá sociologickými otázkami, včetně provádění sociologických průzkumů. Plánuje se převedení skupiny pro vědecký komunismus v samostatnou vědeckou instituci pro sociologii při BAV.

Kromě toho byla při Ústřední radě odborů vytvořena začátkem roku 1963 vědecká skupina pro sociologii práce. V jejím čele je vedoucí vědecký pracovník Zachari Stajkov. Byla v ní utvořena tři oddělení pro zkoumání různých otázek sociologie práce. Ve skupině pracuje celkem asi dvacet pět vědeckých pracovníků z vědeckých ústavů BAV a z vysokých škol jako aktiv dobrovolníků.

Začátkem roku 1964 bylo založeno Středisko pro výzkum otázek mládeže při deníku „Narodna mladež“, které má jednoho stálého placeného pracovníka. Toto středisko provádí ankety veřejného mínění mládeže o důležitých otázkách společenského vývoje.

Při generální prokuratuře LRB funguje již několik let skupina pro zkoumání příčin trestné činnosti (s několika stálými placenými pracovníky); plánuje se přeměna této skupiny ve zvláštní vědecký ústav.

Při studijním oboru filosofie na Sofijské státní universitě je „sociologický kroužek“, jehož práci se účastní studenti filosofie při vedení profesora Kirila Vasilova.

Je třeba poznamenat, že na katedře dialektického a historického materialismu na Sofijské státní universitě, na katedře filosofie na Vysoké stranické škole při ÚV BKS, na Etnografickém ústavě BAV a rovněž i na jiných vysokoškolských ústavech jsou vědeckí pracovníci, kteří se zúčastňují sociologických průzkumů a sami takové průzkumy ve spojení se svou vědeckovýzkumnou činností organizují.

Pracovníci sociologie v našem státě jsou sdruženi v Sociologické společnosti při BAV, utvořené roku 1959. Sociologic-

ká společnost při BAV je členem Mezinárodní sociologické asociace. Provádí některá opatření pro koordinaci sociologických průzkumů, organizuje diskuse o teoretických otázkách, propaguje sociologické poznatky atd.

Na našich vysokých školách se prozatím o sociologii nebo o metodice a organizaci sociologických průzkumů nepřednáší. Je v plánu zavést disciplínu „vědecký komunismus“, která má sociologický charakter a která ve skutečnosti představuje, jak bylo řečeno, sociologii socialismu a komunismu. Na vysokých školách obor sociologie také ještě nebyl zaveden. Sociologické kádry (vědeckí pracovníci, aspiranti atd.) se získávají především z řad specialistů a s filosofickým, ekonomickým, právnickým, statistickým a jiným vzděláním.

* * *

První sociologické průzkumy u nás provedl Z. Stajkov o časovém rozpočtu jednotlivých nečetných skupin dělníků, zemědělských družstevníků a studentů v r. 1958. Zároveň se vzrůstem společenských potřeb a se šířením popularity sociologických otázek, a rovněž tak i v důsledku diskuse o místu a úloze marxistické sociologie v marxistické vědě o společnosti a ve vývoji socialistické společnosti, začal se zvyšovat počet sociologických průzkumů.

Tak Středisko pro zkoumání otázek mládeže při deníku „Narodna mladež“ provedlo dosud několik anket: *Autoportrét nynější generace*, *My a naše doba*, *Ty a Tvá společnost*, anketa s pionýry *Co bys učinil, kdybys byl neviditelný*, atd. Obvykle se provádějí tyto ankety tak, že se otázky uveřejňují v deníku (otázky jsou veřejné). (Pozn. překl.: Myslí se tu deník „Narodna mladež“ — odpovídá našemu deníku *Mladá fronta*.) Způsob odpovídání se řídí přáním a iniciativou mladých čtenářů časopisu. Proto je počet účastníků ankety různý. Např. první ankety se zúčastnilo 6787 mladých lidí, druhé 1211 mladých lidí atd. Je jasné, že takové údaje nejsou vhodné pro přesné statistické zpracování. Jsou spíše průzkumem stavu veřejného mínění části mládeže (účastníků ankety) o příslušných otázkách. Po vědecké stránce trpí tyto

ankety podstatným nedostatkem — mají význam pro shromažďování jistého empirického materiálu, který může posloužit jako ilustrace nebo vzorek, ne však jako základ pro vědecky podložené závěry.

Podobné ankety organizuje také redakce časopisu „Mladež“. Dosud byly uspořádány tyto ankety: o vyspělosti nynější generace, o využití volného času, o mladém rodině, o orientaci volby povolání a o občanské orientaci, o postavení mladé dívky. Významnější byla anketa o mladém odborníkovi, provedená pomocí zvláštního dotazníku, který vyplňovali mladí odborníci. Do průzkumu byli pojati představitelé všech hlavních typů odborníků: agronomové, ekonomové, inženýři a technici, zootechnici, zvěrolékaři — celkem asi 2000 lidí ze všech oblastí země.

Z podnětu redakce časopisu Problemi na mira i socialismu byl na podzim roku 1963 proveden za vedení Z. Stajkova socialistický průzkum rozpočtu volného času městského obyvatelstva v Bulharsku. Tentýž průzkum byl proveden i v Maďarsku, Polsku a SSSR. Metodika průzkumu byla navržena redakcí časopisu Otázky míru a socialismu. Bylo použito tzv. „metody kvótního výběru“. Celkem bylo dotázáno 1200 lidí ze 17 měst. Města byla vybrána tak, že vzájemný poměr všech čtyř druhů měst podle velikosti odpovídá v průřezu (proporcionálně) vzájemnému poměru obyvatelstva, které bydlí v těchto kategoriích měst. Počet dotázaných osob v každé skupině měst byl určen v souladu s objektivními proporcemi městského obyvatelstva. Dotázané osoby byly vybírány podle pěti kritérií: podle pohlaví, věku, zaměstnání, rodinného stavu, vzdělání. Tyto skupiny byly vybrány v proporcích, které zhruba odpovídají objektivní struktuře městského obyvatelstva.

Sociologický průzkum byl proveden na základě jediného dotazníku, který byl vyplněn výzkumníkem za řízeného rozhovoru s dotázanou osobou. Důležitou zvláštností tohoto průzkumu je okolnost, že se neudává objem času spotřebované-

ho pro jednotlivé složky volného času, ale zachycuje se pouze frekvence příslušné složky.

Výsledky průzkumu volného času městského obyvatelstva v Bulharsku jsou uvedeny v článku Z. Stajkova, otištěném v časopise Otázky míru a socialismu⁶.

Na jaře r. 1965 provedl Sociologický kroužek při studijním oboru filosofie na Sofijské státní universitě pod vedením profesora Kirila Vasileva zajímavý sociologický průzkum orientace volby povolání nastávajících abiturientů středních všeobecně vzdělávacích škol. Zpracování a publikace údajů však dosud nejsou skončeny.

V roce 1965 byl proveden velký sociologický průzkum na téma *Kino a divák* pod vedením doc. Dimitra Josipova; jeho výsledky se také ještě zpracovávají.

Skupina pro zkoumání příčin trestné činnosti při generální prokuratuře BLR zkoumala za velmi aktivní vědecké spolupráce příslušných pracovníků oddělení historického materialismu Filosofického ústavu příčiny některých druhů deliktů za socialismu.

Speciálnější studium se zřetelem na okruh, program a metodiku si zaslouží průzkumy některých otázek sociologie práce a zvláště průzkum religiozity.

* * *

Jeden z prvních velkých sociologických průzkumů je průzkum socialistického sou-
těžení, konkrétněji mládežnických brigád komunistické práce na podzim roku 1961. Byl organizován oddělením ekonomické propagandy ÚV Komsomolu (DKMS, Dimitrovski komunističeski mladežky šajuz, zkrác. Dimitrovski Komsomol, pozn. překl.) a oddělením historického materialismu Filosofického ústavu. Průzkum měl být proveden do všech podrobností. Byly do něho pojaty mládežnické brigády komunistické práce ve všech odvětvích průmyslu. Jako mládežnická byla označena taková brigáda, v níž alespoň 75 % dělníků nedosáhlo věku 28 let. Bylo zkoumáno všech 167 brigád (1791 lidí),

⁶ Zachari Stajkov, *Njakoi socialno-ikonomičeski problemi na svobodnoto vreme v Bălgarija..* — Český překlad článku viz časopis Otázky míru a socialismu č. 10/1964, příloha str. 2 a další. Podle českého překladu byli dotázané osoby vybírány

na základě šesti kritérií: zaměstnání, pohlaví, věku, vzdělání, rodinného stavu, typu městského bydlení. Bulharský originál článku je uveřejněn v bulharském vydání časopisu Otázky míru a socialismu, č. 10/1964 (v příloze). Pozn. překladatele.

z nichž 133 brigád (1426 lidí) již titul „brigáda komunistické práce“ mělo, 32 brigád (349 lidí) se o tento titul ucházelo, 2 brigády (16 lidí) se soutěžení brigád komunistické práce nezúčastnily. Průzkum byl proveden za účasti dvaceti čtyř členů anketní komise ze Sofie (ekonomů, filosofů, studentů, pracovníků ÚV DKMS). Každý z nich vedl vyplňování dotazníků ve dvou nebo ve třech krajích.

Sociologický průzkum mládežnických brigád komunistické práce byl proveden pomocí tří dotazníků. První z nich se týkal brigády komunistické práce; byl vyplňován vedoucím brigády a zahrnoval údaje o kolektivních opatřeních a činnosti brigády; druhý se týkal každého člena brigády; byl vyplňován členem samým a obsahoval osobní data charakterizující dosah globální jeho činnosti a vlastnosti; třetí se vztahoval k časovému rozpočtu tří dnů (všední den, den přede dnem pracovního klidu, den pracovního klidu) každého člena dotázaných brigád; byl vyplňován metodou autofotografie. Zkušenosti z tohoto průzkumu rozpočtu volného času ukazují, že při takovém průzkumu je nezbytné pořízovat autofotografie způsobem umožňujícím periodickou kontrolu a pomoc výzkumníka (např. obden nebo ob dva dny). To dává možnost neutralizovat prvky podezření průzkumu, vyhnout se chybám při vykazování složek volného času pro nedostatek zkušenosti dotázaných osob a vůbec při zpřesňování složek volného času podle druhu a množství stráveného času, pokud si ovšem dotázaná osoba jasně a dobře pamatuje, co v příslušné době udělala.

Z hlediska do průzkumu pojatých brigád komunistické práce, které již získaly tento titul, je výše uvedený průzkum zcela reprezentativní. Avšak z hlediska do výzkumu pojatých brigád, které o získání titulu teprve usilují, a brigád, které se soutěže za komunistickou práci neúčastní, to říci nelze. Vzájemný vztah mezi uvedenými třemi druhy brigád, stejně jako vzájemný vztah mezi počtem jejich členů, není matematicky zdůvodněn. Proto jejich porovnání mají význam vzorku a nikoli vědeckého závěru a faktů.

Cílem průzkumu bylo objasnit vztah, ukázat úspěchy a nedostatky, úlohu a výhledy socialistického soutěžení této etapy v podobě hnutí za komunistickou práci. Na podkladě materiálů průzkumu z roku 1962 byla publikována kniha napsaná osmi autory. Na konci této knihy je jako příloha uveřejněn článek o metodice a organizaci průzkumu; jsou tam uvedeny základní údaje průzkumu formou padesáti dvou statistických tabulek⁷.

Druhý velký analogický sociologický průzkum hnutí za komunistickou práci byl proveden na podzim roku 1963 vědeckou skupinou pro sociologické průzkumy při Ústřední radě odborů. Liší se od prvního průzkumu v těchto bodech: předně, byly zkoumány brigády komunistické práce i jinde než v těžkém průmyslu; za druhé, byl vyplňován ještě jeden dotazník (o poměru k práci a o kolektivismu v brigádách); za třetí, byly dotazovány všechny brigády komunistické práce, nejen mládežnické; za čtvrté, byl zkoumán několikanásobně větší počet dělníků (asi 6000 lidí). Shora uvedená charakteristika prvního výzkumu brigád komunistické práce v zásadě platí také pro druhý průzkum. Výsledky tohoto posledního průzkumu byly podrobeny rozboru a publikovány ve společné práci napsané početným kolektivem autorů; sem byly pojaty také základní údaje průzkumu ve formě statistických tabulek⁸.

Dosud největší sociologický průzkum v Bulharsku, provedený na vysoké vědecké úrovni, je nesporně průzkum religiozity obyvatelstva. Byl organizován a proveden oddělením historického materialismu Filosofického ústavu BAV za vedení profesora Živko Ošavkova. Cílem tohoto průzkumu bylo zjistit procento věřících, jejich strukturu podle územních oblastí, věku, pohlaví, zaměstnání apod., jejich rozdělení podle rodinného stavu, sociálního postavení, vzdělání, zkoumat příčiny religiozity za socialismu a formy jejího projevu. Mimo to byl průzkum velkým pokusem prověřujícím možnosti stochastické metody (metody používající počtu pravděpodobnosti) při průzkumu forem společenského vědomí.

⁷ Viz sborník *Učim se da rabotim i živeem po komunističeski*, Nakladatelství Narodna mladež, Sofia, 1962.

⁸ Viz sborník *Dviženieto za komunističeski trud*, Profizdat, Sofia 1963.

Úspěch každého sociologického průzkumu závisí především na přesném a úplném určení toho, co je nutno stanovit, objevit, prozkoumat. Toto vše se odráží v dotaznících. Při průzkumu religiozity obyvatelstva v Bulharsku bylo použito tři dotazníků. První dotazník byl vyplňován pro každou dotázanou osobu. Obsahuje čtyřicet šest otázek, které podávají dosti úplnou sociální charakteristiku dotyčné osoby a jejích náboženských projevů, je-li to osoba věřící. Pojem „věřící“ je určen na základě kritérií, z nichž každé lze pozorovat zvenčí (zúčastňuje-li se dotyčná osoba náboženských obřadů, modlí-li se, má-li v bytě náboženský koutek, uzavřela-li církevní sňatek, dává-li sloužit zádušní obřady za zemřelé osoby jí blízké, účastní-li se na Dušičky obřadů za mrtvé, je-li pověřivá atd. Věřící jsou rozděleni podle stupně religiozity na tři skupiny. Ve skutečnosti byly zpracovány, analyzovány a publikovány pouze údaje z tohoto dotazníku.

Druhý dotazník měl za účel charakterizovat každé obydlené místo, v němž dotázané osoby žily. Nakonec se ukázalo, že údaje z tohoto dotazníku se nemohou porovnávat s údaji prvního dotazníku, poněvadž nejsou dostatečně reprezentativní. Proto bylo údajů z druhého dotazníku použito jen zčásti. Třetí dotazník obsahuje pouze tři kontrolní otázky, které se vztahují k religiozitě dotázaných osob.

Obsahují-li dotazníky otázky omezující shromažďované údaje, rozhoduje o hodnověrnosti těchto údajů způsob, jak jsou vyplňovány. Obvykle se při sociologických průzkumech používá písemné ankety, při níž dotazované osoby vyplňují dotazník samy. Přes přesnou anonymitu průzkumu skrývala uvedená metoda v tomto případě mnohá nebezpečí. Proto bylo při vyplňování základního dotazníku (č. 1) použito jiné metody. Její podstata spočívá v tom, že dotazník je vyplňován výzkumníkem. Podmínkou je, aby výzkumník dobře znal dotázanou osobu a aby na každý způsob před vyplněním dotazníku o ní pohovořil ještě se dvěma nebo třemi lidmi, kteří ji také dobře znají. Vyplňování dotazníku tímto způsobem má přinejmenším dvě přednosti: za prvé, výzkumník doplňuje své poznatky a informace některými podrobnostmi a fakty vztahujícími se k vědomí a projevům do-

tazované osoby v době předběžných rozhovorů o ní; za druhé, objeví-li se za rozhovoru nějaké diskrepance v odpovědích na některé otázky dotazníku, má výzkumník možnost dodatečnými informacemi, které získá případně i od dotázané osoby, zpřesnit svůj názor a dosáhnout objektivního a přesného zhodnocení.

Je jasné, že proti použití výše zmíněné metody lze mít námitky. Vždyť se přece v tomto případě zkoumá jen jedna forma vědomí člověka. A obvykle se předpokládá, že se může o svém vědomí vyslovit nejlépe člověk sám. Při tom mohou mít výzkumníci k dotázané osobě osobní vztah, a to pak může vést k jejímu nepřesnému zhodnocení. Na druhou námitku lze odpovědět ihned: ani dotázané osoby samy by v řadě případů nebyly ochotny odpovědět naprosto upřímně, zvláště máme-li na zřeteli delikátnost otázky, která je v našem případě předmětem zkoumání. Zjistili jsme to v předvýzkumu, a to nás vlastně přimělo k tomu, abychom hledali jiný způsob vyplňování dotazníku. Celkem vzato, nemáme důvody bezpodmínečně věřit v upřímnost dotázaných osob a nevěřit výzkumníkům. Je třeba zdůraznit, že výzkumníci byli získáváni z řad učitelů, duchodců a aktivistů společenských organizací, kteří mají potřebnou kulturní úroveň (alespoň středoškolské vzdělání), zkušenost ze společenských organizací, a požívají autority mezi obyvatelstvem. Velmi důležité je, že případné nepřesnosti z jejich strany jsou aspoň ve většině případů a do značné míry korigovány tím, že vyplňují dotazník po předběžných rozhovorech o dotazované osobě.

Pokud jde o druhou námitku, tj. že člověk sám nejlépe zná své názory na náboženství a svůj poměr k němu, je oprávněná potud, pokud zmíněná okolnost určuje vědomí dotázaných osob v oblasti jejich náboženských názorů, citů apod. V tomto případě nás však nezajímalo prostě jen vědomí dotázaných osob o jejich poměru k náboženství, ale fakt, věří-li vůbec, a do jaké míry. A to lze zjistit i jinými způsoby. Vědomí člověka se projevuje navenek jeho chováním. To plně platí i pro jeho náboženské názory. Víra se odráží v mentalitě člověka a v jeho chápání světa, v jeho skutečných činech, v jeho účasti na náboženských

obřadech. To vše se stává známým mezi těmi, kdo pracují a žijí pohromadě a poznávají se v různých životních situacích. Celkem vzato, neobrážejí-li se dané názory, včetně názorů náboženských, v chování člověka, nemohou se stát sociálním faktem, nevlijí se do koryta společenského vývoje a zůstávají bez jakéhokoli vlivu na společnost. Proto tedy výzkumníci, kteří dotázanou osobu po celá léta znají, mají na zřeteli její chování v různých životních okolnostech, znají její rodinné prostředí, příbuzné a přátele, mohou s velkou přesností zjistit, věří-li, do jaké míry, v čem se její náboženské myšlení projevuje, apod. Obzvlášť to platí pro malá místa (vesnice a menší města), kde se lidé znají velmi dobře po dlouhou dobu. Ale i ve velkých městech, kde je značný pohyb obyvatelstva a kde se lidé znají méně, se výše uvedená metoda ukázala jako velmi vhodná pro specifické zvláštnosti vývoje naší země. Je známo, že u nás již v době našeho boje proti fašismu a kapitalismu vznikla, a od té doby existuje, společensko-politická organizace „Otečestven front“ (Vlastenecká fronta). Po 9. 9. 1944 (pozn. překl.: toho dne bylo Buharsko osvobozeno) se Vlastenecká fronta změnila v nejmasovější společensko-politickou organizaci, v níž je soustředěna velká většina národa. V mnohostranné činnosti základních organizací Vlastenecké fronty, které jsou budovány ve vsích i ve čtvrtích měst, se lidé poznávají velmi blíže a po všech stránkách. Místní funkcionáři VF znají podrobně stav jednotlivých rodin a mohou s velkou přesností podat posudek o tom nebo onom občanu.

Celkem se domníváme, že při průzkumu forem vědomí a při sociologických průzkumech vůbec je naprosto neodůvodněné uznávat za absolutně správnou jediné přímou anketu. V tomto ohledu musí marxistická sociologie neustále rozhojňovat svůj metodický arzenál. Jedním z prostředků tohoto arzenálu je výše popsaný způsob vyplňování dotazníků. Co bylo o tomto způsobu řečeno, ovšem neznamená, že je to v takových případech jediná metoda, a že je třeba ji používat výlučně a absolutně.

Praktickou prověrkou vědecké zdůvodněnosti takového způsobu vyplňování do-

tazníků je dotazník č. 3 použitý v sociologickém průzkumu religiozity. Jak již bylo řečeno, figurovaly v něm jen tři otázky, a to: zda dotyčná osoba věří, zda se doma modlí a jaké je její pohlaví. Tento dotazník byl vyplňován potvrzením příslušného variantu odpovědi dotazovanými osobami samými. Tak tomu bylo např. v polovině míst, v nichž byl proveden průzkum. Dotazované osoby se sešly a po krátkém vysvětlení, které jim podal výzkumník o povaze průzkumu a o jeho naprosté anonymitě, samy potvrdily příslušný variant odpovědi, skládaly lístek a házely jej do zvláštní krabice, kde pak byly listky ještě promíchány. Statistickým srovnáním dotazníků č. 1 a č. 3 bylo zjištěno, že ve většině případů nebyly mezi nimi diskrepance pokud se týče zjištěného počtu věřících v dotyčném místě. V několika místech se diskrepance objevily. Proto byly v příslušných okrscích provedeny dodatečné prověrky a byly zjištěny chyby, ke kterým při používání přijaté metodiky došlo.

Vědeckost daného sociologického průzkumu závisí dále na reprezentativnosti údajů, nejde-li o průzkum úplný. Jediným vědeckým podkladem v tomto případě může podle našeho mínění být teorie pravděpodobnosti a — speciálněji — metoda stochastická. Velikost vzorku nemůže být určena libovolně, nýbrž podle stochastických zákonitostí. Ohromný význam má také způsob výběru osob pro účely průzkumu.

V buržoazních státech je v praxi sociologických výzkumů velmi rozšířeno používání zmíněné metody kvótního výběru. Je známo, že při této metodě se určuje velikost vzorku libovolně (obyčejně se provádí průzkum skupiny 1000 — 3000 lidí), nezávisle na velikosti celého souboru a na programu průzkumu. Vzorek se rozdělí na podskupiny, jejichž vzájemný poměr odpovídá skutečným skupinám (objektivní struktuře) zkoumaného celkového souboru podle statistických dat. Osoby se vybírají pro účely průzkumu podle volné úvahy výzkumníků. Metodu kvótního výběru nelze uznat za metodu vědeckou. Je organicky infikována subjektivismem jak při určování velikosti vzorku, tak při výběru osob pro účely průzkumu.

Tato okolnost je také mnoha známými buržoazními autory zdůrazňována⁹.

Velikost vzorku byla při sociologickém průzkumu religiozity obyvatelstva určena podle následujícího vzorce¹⁰:

$$n = \frac{t^2 \cdot q \cdot 10\,000}{p (\Delta \%)^2} [1 + \delta (\hat{n} - 1)]$$

V uvedeném vzorci jednotlivá písmena a značky znamenají:

n — množství osob nutné pro průzkum;
 p — poměrný počet osob, které vykazují zkoumané kritérium;

q — poměrný počet osob, které nevykazují zkoumané kritérium;

t — konstanta, která odpovídá stupni pravděpodobnosti;

Δ — maximální chyba vzorku;

$\hat{n}$ — průměrný počet osob zkoumaných v jedné podskupině (v jedné kvótě);

δ — stupeň korelace uvnitř podskupiny.

Při použití vzorce se vycházelo z následující hypotézy:

$$\begin{array}{lll} p = 40 \% & q = 60 \% & t = 1,96 \\ \Delta \% = 5 \% & \hat{n} = 33 \% & \delta = 0,25 \end{array}$$

To platilo pro základní kritérium „věřící“.

$$\begin{array}{lll} p = 0,4 \% & q = 99,6 \% & t = 1,96 \\ \Delta \% = 33 \% & \hat{n} = 33 \% & \delta = 0,12 \end{array}$$

Tato čísla platila pro nejméně rozšířené kritérium „člen náboženské sekty“.

Kdyby nás zajímalo jen základní kritérium, stačilo by v souladu s hypotézou dotázat se 20 736 lidí. Aby však bylo možno při zpracovávání a zobecňování údajů kombinovat různá kritéria s nutnou reprezentativností, bylo třeba se dotázat počtu lidí určeného nejméně rozšířeným kritériem, tj. 42 496 lidí. Ve skutečnosti bylo zkoumáno 42 664 lidí (o 168 lidí více).

Bylo přirozeně možno provést průzkum i u menšího počtu lidí. To závisí na pracovní hypotéze, zejména na daných veličinách p , q , Δ , $\hat{n}$ atd. Aby bylo možno vypracovat pracovní hypotézu, byl předběžně proveden ve dvou vesnicích a v Sofii předvýzkum, jehož se zúčastnilo 47 lidí. Byl brán zřetel i na jiné údaje o religiozitě obyvatelstva v Bulharsku.

Na velký vzorek jsme se orientovali i za účelem prověření, jaké možnosti pro provádění masových sociologických průzkumů existují v podmínkách socialistického zřízení. Pokus ukázal, že socialismus k tomu poskytuje skvělé možnosti. Průzkumu religiozity se zúčastnilo asi 200 vědeckých pracovníků, kteří řídili provádění průzkumu v krajích. Pracovali jako kolektiv dobrovolných, neplacených aktivistů. Byli vybráni z řad vědeckých pracovníků BAV, vysokých škol, učitelů různých jiných škol, pracovníků státního aparátu apod. Všichni vědečtí spolupracovníci měli vysokoškolské vzdělání a před průzkumem absolvovali krátké přípravné kursy. Mimo to se průzkumu zúčastnilo na 3000 jiných výzkumníků, rovněž jako dobrovolní neplacení pracovníci. Byli instruováni, vedeni a kontrolováni zmíněnými vědeckými pracovníky.

Dotázané osoby byly vybrány individuálně na základě volebních seznamů sestavených pro volby poslanců Lidového shromáždění v roce 1962. V celém státě bylo 11 244 volebních obvodů. První volební obvod byl určen losem a pak byl vzat každý osmý. Takovým způsobem bylo vybráno 1 373 obvodů, které byly v 930 místech (108 městech a 822 vesnicích). Z každého obvodu byla pro průzkum vybrána každá patnáctá osoba. První z nich byla určena losem, a pak byla vybrána každá patnáctá. Průzkumu byly podrobeny jen plnoleté osoby, tj. osoby ve věku od 18 let výše.

Údaje průzkumu se ukázaly jako velmi přesné. V ukazatelích, podle kterých jsou sestaveny statistické údaje, se projevila menší chyba v reprezentativnosti než je teoreticky přípustná. Pokud je nám známo, je zde použito stochastické metody při průzkumu dané formy společenského vědomí v celostátním měřítku poprvé. V zásadě jsou takové průzkumy ve vědeckém ohledu nejefektivnější, poněvadž dávají možnost vědecky podložených závěrů platných pro celý stát.

Sociologický průzkum religiozity ukázal, že (ke konci roku 1962) pouze 35,51 % plnoletých obyvatel Bulharska má náboženské přesvědčení (při pravděpodobné

⁹ Maurice Duverger, *Méthodes des sciences sociales*, Paris 1961, str. 185. — Frank Yates (v bulharském originále „Frenk Jajts“):

Выборочный метод в переписях и обследованиях.
¹⁰ Viz V. Conev, *Teorija na reprezentativnoto izučavane*, Sofija 1958, str. 233.

chybě $\pm 1,23\%$). Průzkum rovněž ukázal, že 20,48 % všech dotázaných nemělo do roku 1945 náboženské přesvědčení, kdežto 43,25 % všech respondentů se stalo bezvěrci po r. 1945. To ukazuje, jak se v Bulharsku v průběhu socialistické výstavby rozvíjí proces překonávání náboženských přežitků. Průzkum religiozity odhalil také jasnou tendenci zmenšování poměrného podílu věřících se snižováním věkové hranice. Tak např. jestliže z dotázaných ve věku od 18 do 23 let bylo jen 12,02 % věřících, bylo jich z dotázaných ve stáří od 59 do 68 roků 60,10 %, atd. Z těchto i z ostatních údajů průzkumu vyvodil profesor Živko Ošakov závěr, že překonávání religiozity se děje dvěma cestami: předně, hlavně a především postupným omezováním a zastavováním produkce náboženských názorů, tj. stále větší část dorůstajícího pokolení za socialismu není věřící, za druhé tím, že občané, kteří už věřícími jsou, se postupně zbavují náboženské víry a náboženských citů.

Sociologický průzkum religiozity poskytl možnost učinit i jiný důležitý závěr, a to, že k překonávání náboženství dochází nejdříve v oblasti ideologické, potom v oblasti psychologické a posléze ve způsobu života. Formování náboženství (fylogenetické i ontogenetické) se dělo a děje obrácenou cestou: od příslušných činů a obřadů k religiozní psychologii a konečně k religiozní ideologii. Je přirozené, že mezi těmito stránkami religiozity existuje nejtěsnější spojení a ne vždy je lze pozorovat v čistém tvaru.

Celkem vzato máme nyní v důsledku sociologického průzkumu religiozity k dispozici věrohodné a reprezentativní údaje o množství věřících i o jejich struktuře podle náboženských vyznání, pohlaví, věku, zaměstnání, územního rozdělení. Údaje průzkumu umožňují teoretické generalizace v oblasti vztahů mezi religiozitou a hlavními sociálními faktory (vzděláním, rodinným stavem a sociálním postavením, příjmy, politickou příslušností atd.¹¹

Závěrem je třeba zdůraznit, že rozvoj konkrétní sociologické výzkumné činnosti

v našem státě se vyznačuje dvěma nejdůležitějšími zvláštnostmi.

Předně: U nás bylo započato se sociologickými výzkumy po důkladné teoretické přípravě — fakticky po celostátní sociologické poradě v roce 1961, o které jsme se již zmínili.

Za druhé: U nás jsou konkrétní sociologické průzkumy prováděny v souladu s marxisticko-leninskou sociologií; představují jednu z forem jejího tvůrčího rozvoje. Jinými slovy, bulharští sociologové se nedali cestou provádění stále většího počtu individuálních sociologických průzkumů „snadných“ a „drobných“ témat, neboť vycházeli z přesvědčení, že takový druh průzkumů nejen neposkytuje možnost důkladných a dalekosáhlých teoretických generalizací a praktických závěrů, ale dokonce v sobě skrývá nebezpečí upadnutí do empirismu. My se v zásadě orientujeme na provádění dobře připravených větších konkrétních sociologických výzkumů (především v celostátním měřítku) na stále vyšší a modernější vědecké úrovni umožněné používáním nejnovějších výsledků matematické statistiky, matematiky, kybernetiky a odpovídající techniky. Podle našeho přesvědčení poskytuje právě takový druh výzkumů největší možnosti tvůrčího vědeckoteoretického rozvoje sociologie jakožto samostatné nefilosofické společenské vědy a nejefektivnějších praktických závěrů se zřetelem k poskytování pomoci naší straně při vědeckém řízení výstavby socialismu a komunismu v naší zemi. Konečně zkušenost konkrétních sociologických výzkumů tohoto typu dává největší možnosti i pro další tvůrčí rozpracování problémů v oblasti metodologie a metodiky konkrétních sociologických průzkumů samých.

Sociologické výzkumy v našem státě nabývají stále větší popularity nejen ve vědecké veřejnosti, ale také u orgánů stranického a státního řízení a v řadě hospodářských a kulturních organizací. Zájem o ně neustále roste. Na mnoha místech v naší zemi začínají některé stranické výbory a hospodářské a kulturní organizace ze své vlastní iniciativy pro-

¹¹ Podrobněji o sociologickém průzkumu religiozity obyvatelstva v Bulharsku a o nejdůležitějších výsledcích a teoretických závěrech z něho vyplývajících viz Živko Ošakov:

Опыт социологического исследования религиозности населения в Болгарии. Опыт и методика конкретных социологических исследований, Москва 1965.

vádět sociologické průzkumy — např. efektivnosti osvětové práce společenských organizací, o kulturním rozvoji některých krajů aj. (*Pozn. překl.*: Bulharsko má 30 krajů, včetně tří měst — Sofie, Varny a Plovdivu — s charakterem krajů. Okresy byly v Bulharsku zrušeny.)

Rozsáhlý sociologický průzkum sociálních vztahů na bulharské vesnici připravilo oddělení historického materialismu Filosofického ústavu BAV. Průzkum byl proveden v roce 1966. Určení počtu respondentů a jejich výběr byl proveden podle požadavků stochastické metody. K průzkumu došlo v celostátním měřítku podle rozsáhlého programu, který dovolil zjistit a analyzovat vzájemný vztah mezi hlavními společenskými jevy na vesnici (výrobními silami, výrobními vztahy, třídami, způsobem života, kulturou, vědomím rolníků atd.).

V r. 1966 byl plánován také sociologický průzkum protispolečenských projevů nedospělých a nezletilých v Bulharsku; v metodologickém a metodickém ohledu průzkum připravil Radim Vasilev z oddělení historického materialismu Filosofického ústavu.

Velká pozornost se věnuje obecnému metodologickému zdokonalení přípravy bulharských sociologů, a osvojování a používání nových metod při sociologických průzkumech spojených s používáním matematiky, statistiky a moderní výpočtové techniky, včetně elektronických počítačů. Postupně se rozšiřují a upevňují mezinárodní styky bulharských sociologů, přičemž se dostávají na úroveň vyšších forem spolupráce, jako je např. účast na společných průzkumech s jedinou tematikou a metodikou.